

RAINER M. JÁNOS

A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZER KORSZAKA MAGYARORSZÁGON – VITATOTT KÉRDÉSEK, 2022

„Az elmúlt évek új kutatási eredményei és emlékezetpolitikai vitái okán indokoltan látszik, hogy az 1945-1990 közötti időszakkal kapcsolatos tudásunkat górcső alá vegyük, és ha szükséges, részben vagy egészben revideáljuk. E céltól vezérelve egy olyan konferencia megrendezése a cél, amelynek keretében a korszak kompetens kutatói – tekintet nélkül ideológiai meggyőződéseikre és intézményi hovatartozásukra – politikailag indifferens közegben fejthetik ki, és ütköztethetnék nézeteiket. Hagyományainál és tekintélyénél fogva ennek ideális helye a Magyar Tudományos Akadémia.” Így fogalmazott 2021 őszén az MTA II. Filozófia- és Történettudományok Osztálya konferenciájának bevezetője. Ha elfogadjuk, hogy „a történelem írása... nem történhet másként, csak valamely perspektívából tekintve a dolgokat, akár tetszik ez a szakma művelőinek, akár nem”,¹ akkor ez a felhívás (hasonlóképpen a 2020-ban rendezett, a Horthy-korról és a 2022 őszi, a határon túli magyar kisebbségek száz évéről szóló MTA-konferenciák) a 2010 utáni időszak történelempolitikai kihívására reflektál. Szó esik „új kutatási eredményekről”, ez azonban nem sokat mond, hiszen mikor nincsenek ilyenek? (Ha a megfogalmazás az 1989 utáni levéltári forradalomra mint kutatástörténeti fordulatra utal, akkor kissé túl szélesen értelmezi az „elmúlt éveket”...) A történelempolitikai változás kétségtelenül kihatott mind a történetírás intézményrendszerére, mind érdeklődési irányaira, tematikájára, vagyis befolyásolta a kutatást és eredményeit is.

Pető Andrea egy nemrégiben született esszéjében egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a korábbi történetírás hibáit kihasználva az *illiberális történetírás* [kiemelés tőlem – R. M. J.] a populista fordulat egyik motorja lett”. Hogy miben is áll ez az illiberális történetírás, arra csak közvetett módon és részlegesen válaszolt. A történetpolitikai fordulatot viszont három jelenséggel is szemléltette. Az első az államilag finanszírozott új „párhuzamos szervezetek kiépítése”, amelynek során elveszik „a korábbi forrásokat a meglévő, szakmai minőségbiztosítással működő intézményektől”, és azonos profilú párhuzamos intézményeket hoznak létre. A második a „nő történeti fordulat”, melynek során a nők mint korábban „láthatatlan” történeti cselekvők láthatókká válnak – de egy erősen konzervatív szemlélet jegyében (anyák, feleségek, szenvedők, áldozatok stb.). A harmadik a „biztonságpolitikai diskurzus használata”, amelyben biztonsági kérdéssé válik a történetírás is, hiszen az illiberális „államnak nincsen egységes ideológiája és a fenyegetettség létrehozásával tartja össze a támogatókat. Ezt a feladatot a folyamatos emlékezetpolitikai harc és átalakítás veszi át.”²

¹ Gyáni 2020: 400.

² Pető 2022 (megjelenés előtt).

E kétségtelenül frappáns leírás persze némi aránytalanságot tartalmaz. Nem hiszem, hogy a hazai nacionál-konzervatív politika szándékkal mozdított elő bármilyen nőtörténeti fordulatot, sokkal inkább lehet szó egy világtendencia lassú, megkésett és sajátos hazai érvényesüléséről. Mégsem alkalmatlan annak leírására – és ezzel foglalkozom az első részben –, hogy vajon a történetírói szakma belső beszélgetéseit mennyire befolyásolta ez a történetpolitikai fordulat, ez a történetírás megjelenik-e beszélgetésekben, és hogyan teszi ezt. Írásom második részében arra keresek választ, hogy amennyiben az Akadémia vitatott kérdéseket látott és nézetek ütköztetését érezte feladatának, vajon sor került-e valódi vitára 2021 őszén és mi körül. Az eddigieket a konferencia anyagait tartalmazó, idén megjelent kötet³ szövegei alapján vizsgálom. Mivel pedig magán az eseményen szerepem tisztán protokolláris volt, a harmadik részben egyes vitakérdésekkel kapcsolatban kitérek saját felfogásomra. Ehhez néhány korábbi írásomat, első-sorban több mint tíz éve megjelent könyvemet használom fel.⁴

1. Ami a 2010 után létrehozott „párhuzamos állami intézmények” részvételét illeti, a szervezők csupán két szereplőt, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökét és egyik munkatársát hívták meg felkért hozzászólónak. Egyetértés uralkodott ugyanis abban, hogy noha számos más intézményben folynak az 1945–1989/90 közötti időszakra vonatkozó kutatások, ezek színvonala és jelentősége (eddig) nem indokolta megjelenítésüket.⁵ A résztvevők közül ugyanakkor nyolcan a megszüntetett, illetve forrásaitól megfosztott intézmények egykori vagy tényleges munkatársai közül kerültek ki.⁶

A konferencia kerekén harminc megszólalójából kilencen voltak nők, ami alig több (ha egyáltalán), mint a történetírói műhelyekben és intézményekben dolgozó szereplő nők 2000-es években mért aránya (25% körül).⁷ Az a tény, hogy a bevezető és zárószavakat (különösen jelentős e tekintetben a konferencia mérlegét megvonó Kalmár Melinda szereplése) nők mondták el, mégis jelezte ennek

³ A kötet címe: Rainer M. (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Pécs, 2022, Kronosz. – A továbbiakban *Rainer M. (szerk.) 2022*. – Mivel részt vettem a konferencia szervezésében, felhasználok belső információkat, és nem gondolom, hogy elfogulatlan lennék.

⁴ Rainer M. 2011.

⁵ E sorok írója kezdeményezte még két fő (a Terror Háza Múzeum egyik munkatársa, illetve a Nemzeti Emlékezet Bizottsága egyik alelnöke) meghívását felkért hozzászólónak, de a többi szervező úgy látta, *történetírói* munkásságuk nem elég jelentős ehhez. Némi megfontolás után ezt az érvet elfogadtam. – A konferencián úgyszólván csak Horváth Sándor tett erre utalást, amikor „az emlékezetpolitikai céllal létrehozott jelenkorkutató intézmények jobb esetben pozitívista provincializmusának (többnyire inkább bináris, áldozat/tettes narratívájának) hatásairól és a hazai jelenkörtörténet-írás számos, tudományosan mértékadó műhelye elleni politikai támadásról vagy számos tehetséges fiatal külföldre távozásáról” beszélt. Rainer M. (szerk.) 2022: 323.

⁶ Az 1956-os Intézetben dolgozott Germuska Pál, Keller Márkus, Standaesky Éva, Tabajdi Gábor és Valuch Tibor, a Politikatörténeti Intézetben Mitrovits Miklós, illetve (jelenleg is) Földes György és Takács Róbert.

⁷ Barna Ildikó, Pető Andrea: Igy veszett el a magyar történetírás korlátlan szabadsága *Qubit*, 2019. 09. 22 – utolsó letöltés: 2022. 10. 30.

a szempontnak a fontosságát. A szervezés során azonban nem érvényesült semmiféle „női kvóta”, a meghívottak szűkebb szakterületük és általában a történetírás területén elismert szakembereknek számítanak.

A „biztonságpolitikai nyelvezet” használata nem tűnt fel úgyszólván egyetlen előadásban, hozzászólásban sem, és a beérkezett kéziratok sem tartalmaztak ilyen fordulatokat. Nem hangzott el ilyen felszólalás a vita során sem. E mindenki által ismert jelenség tehát minden jel szerint egyelőre nem lépi túl a történeti-politikai publicisztika, a különféle médiaszereplések terrénumát. „Biztonságpolitikai” nyelvezetet általában politikusok (ideértve emlékezetpolitikusokat is), illetve a *public history* szerepeit vállaló történetírók és más értelmiségiek használnak. A történetírás szakmai diskurzusa továbbra is autonóm, belső folyamatait bár érinti, de nem határozza meg az illiberális emlékezetpolitika csábítása és nyomása. Előlegezve a következő rész mondandóját: témáit sem az utóbbi szolgáltatta. Kérdésfeltevései és vitái (ha vannak) hosszabb távon alakulnak.

2. A konferencián hét tematikus blokk szerepelt: Társadalom és társadalompolitika; iparosítás, agrárium, reform; kultúra és művelődés; a politikai rendszer jellege; Magyarország és a nemzetközi politika; oktatás- és tudomány(politika); az utolsó szekció címe (*Kádár – János, -rendszer, -korszak, -izmus?*) a Kádár nevével fémjelzett komplex jelenség mibenlétére utalt. Az egyes témákat bevezető előadások természetesen számottevően különböztek, az előadók úgy közelítették meg témáikat, ahogyan akarták. Nem is minden szekció felvezetése eredményezett vitát, némely felvetések viszont több blokkban is előkerültek. A legfontosabb négy probléma közös abban, hogy valamennyi alapvető módszertani, megközelítési kérdéseket érintett. Ezek: a. A rendszerátalakítás hajtóerői és hatótényezői; b. a nemzetközi politikai beágyazottság és determináció; c. a politikai rendszer jellege és d. (előbbivel szoros összefüggésben) a *kádári/magyar „modell”* problémája.

a. Valuch Tibor *A társadalmi változások értelmezési lehetőségei és kérdései az államszocialista korszakban* (al)című előadásában – egyebek mellett – két újabb, átfogó társadalomtörténeti interpretációt is polemikusan említett. Az egyik a „totalitárius társadalom elmélete”, amelynek „alkalmazására és értelmezésére Majtényi György tett kísérletet legutóbbi könyvében.⁸ Majtényi György, Hannah Arendt elméletét követve, kiemelten kezeli a társadalom atomizáltságát. Szerinte a Kádár-rendszer alapállapota a – szinte kizárólag egyéni érdekérvényesítésre és nem az együttműködésre épülő – társadalmi (nem)lét. ... Ő ugyan a fogalomrendszert a társadalmi tapasztalat és nem az uralom formái felől értelmezi, de így is a hatalom és társadalom viszonyrendszerébe helyezi a kor társadalmát és annak változásait.”⁹ Ami Valuch szerint „nem veszi figyelembe a társadalom önmozgását, s csak alapvetően a hatalomhoz való viszony szerint próbálja meg értelmezni a korszak társadalmi tagoltságát és változásait. Így

⁸ Majtényi 2018. – A könyv alapján elkészített értekezésért azóta a szerző elnyerte az MTA doktora tudományos fokozatot.

⁹ Rainer M. (szerk.) 2022: 15.

bizonyos vonatkozásokban nagyon leegyszerűsíti a társadalom működését, s ezen túlmenően kevés támpontot ad a társadalmi tagoltság és változásainak a megértéséhez.”¹⁰ Majtényi erre – egy másik szekcióban – azt válaszolta, hogy a szocializmus Magyarországon abban az értelemben volt totalitárius rendszer, hogy „mindvégig az egyéni és a közösségi autonómiák átfogó, rendszerszintű felszámolására, korlátozására épült. A rezsim szinte egyáltalán nem adott lehetőséget az állampolgároknak a valódi összefogásra, csoportosulásra, kollektív fellépésre. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a totalitarizmus mint társadalmi jelenség a magyar társadalmat már az államszocialista korszak előtt is jellemezte, és léte vagy nemléte nem köthető élesen a politikatörténeti korszakhatárokhoz. Az »atomizált«, valódi osztályok nélküli tömegtársadalom megjelenése egyszerre volt oka és következménye a szocialista diktatúra működésének”¹¹ – utalt ily módon Majtényi Hannah Arendt klasszikus művének fő tézisére.

Valuch Tibor másik vitázó felvetése szerint „az utolsó, az elmúlt években magának meglehetősen határozottan utat törni igyekvő megközelítés az »állami erőszakot«, »a társadalom hatalmi/politikai megerősökölését« tartja a legfontosabb társadalomformáló tényezőnek. Ezt Ö. Kovács József igyekszik megformálni elméletileg ... többek között a kollektivizálás történetét feldolgozó monográfiájára¹² támaszkodva.” Kérdés, folytatta az előadó, egyáltalán „értelmezhető-e úgy az államszocializmus, mint aminek keretei között kizárólagosan az állami erőszak(potenciál) formálta a társadalmi viszonyokat és a társadalmi átalakulást”. Valuch szerint ez „erős leegyszerűsítés... [mert] nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nyílt – állami – erőszak szerepe, alkalmazása a konszolidált Kádár-korszakban fokozatosan háttérbe szorult. Másfelől ez, az erőszak szerepének túlértékelésére alapozott szemlélet lényegében ugyanolyan egyoldalú és egytényezős megközelítés, mint az, amelyik kizárólagosan a politikát vagy a hatalmat tette meg a korszak társadalmi változásainak meghatározó elemévé, legfontosabb aktorává.”¹³ Az ily módon megszólított Ö. Kovács József (felkért) hozzászólásában ezt a megközelítést „szalmabábu-érvelésnek” (?), „látszólagos semlegességnek” nevezte, valamennyi előadó közül legközelebb sodródva a fentebb biztonságpolitikainak nevezett nyelvezethez. Fenntartotta a politikai szféra elsődlegességét a társadalomátalakítási folyamatban, vagyis e „társadalomszervező tényezők (tehát nem egy) alapján látom értelmezhetőnek a belső gyarmatosítást, a »szocializmus alapjainak lerakásáig« nyíltan, majd később más formában érvényesített paraszt- és vidékellenes állami politikát is. Ha már az állami erőszak kérdése ilyen módon felvetődött: az 1960-as évek utáni időszak történései, az előzőkhez hasonlóan joggal beilleszthetők az intézményes és strukturális erőszak történeti antropológiai modelljébe.”¹⁴ Ö. Kovács úgy vélte, hogy a „jelenkor-történeti kutatás egy része” (lábjegyzete szerint ez Varga Zsuzsanna

¹⁰ Uo. 16.

¹¹ Uo. 314.

¹² Ö. Kovács 2012.

¹³ Rainer M. (szerk.) 2022: 18.

¹⁴ Uo. 42–43.

agrártörténeti munkásságát jelenti, amelyből négy művet is említett) nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról, „a kommunista iparosítási politikáról és az erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzéseket negligálja, a »tervgazdálkodáshoz« kapcsolódó, az egyházi társadalmat is alapvetően sújtó kényszerkollektivizálást és (össz)társadalmi változásokat, lényegében a szükségyszerűség nézőpontjából kiindulva, ma is rendszerint a »sikeres« szóval illeti”.¹⁵ Varga Zsuzsanna jelen volt a konferencián, de egy másik (a gazdasági) szekció felkért hozzászólójaként; ekkor Ö. Kovács József állításaira nem tért ki, de érzékeltette, hogy a „zsákutca vagy sikerá-gazat” dichotómiát az európai összehasonlító kutatások fényében meghaladottnak tartja. „Az agrártörténet-írás ezen nemzetközi megújulása nem keverendő össze azzal, amit Magyarországon kutatók egy csoportja vidéktörténetnek nevez.”¹⁶

b. Békés Csaba előadásában néhány éve megjelent nagymonográfiája¹⁷ alapján adott áttekintést a korszak kül- és geopolitikai alapkérdéseiről (a hidegháború kerete és eredete, a hidegháborús válságok jellege, a Brezsnjev-doktrína, 1956 és szovjet politika, a szovjet rendszer válsága stb.). Mindvégig amellettt érvelt, hogy a legszélsőségesebb determináció időszakában is létezett bizonyos fokú külpolitikai és más mozgástér a szatellitországok számára. Ugyanakkor a szovjet rendszer átfogó keretei mindenütt érvényesültek, függetlenül például attól, hogyan és pontosan mikor(ra) vezették be azokat. Békés szerint a szovjetizáció során „a közvetlen politikai cél ... nem a hatalom azonnali átvétele volt, hanem a demokratikus intézményrendszer *formális* megteremtése, valamint a demokrácia *látszatának* legalább részleges megőrzése mellett olyan hatalmi monopólium megszerzése, amely akár nominális értelemben vett kisebbségi pozícióból is lehetőséget teremt a szovjetrendszer fokozatos, »békés« úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli bevezetésére”.¹⁸ Hozzászólásában Mitrovits Miklós úgy vélekedett, hogy Békés „ebben a meghatározásban nem konkretizálja a szovjetrendszert, hogy az mit is jelent, milyen rendszert is szeretnének a kommunisták megvalósítani”, és az egyes kelet-európai országokat annak alapján kategorizálja, hogy hol, mikor *kezdődött* a szovjetizáció, és miként ment végbe. Mitrovits szerint „egy állam akkor szovjetizált, akkor szovjet típusú ... amikor két fontos tényező egyidejűleg megvalósul:

1. A kommunista párt monopolhatalma. Ettől diktatúra. 2. A marxizmus-leninizmuson alapuló sztálini politika és centralizált parancsuralmi gazdaságirányítási rendszer átültetése a gyakorlatba, amelyben mind a magántulajdon, mind a piaci viszonyok hiányoznak. Ettől kommunista.”¹⁹ Ahol és ameddig nem valósult meg a mezőgazdaság kollektivizálása (mint például Lengyelországban sohasem), nem is beszélhetünk szovjet típusú rendszerről. A látszólag (intézményi struktúráikat tekintve például) nagyon hasonló országok „nagyon nem” hasonlítanak, állította

¹⁵ Uo. 46. – Vö. Varga 2021.

¹⁶ Rainer M. (szerk.) 2022: 85.

¹⁷ Békés 2019.

¹⁸ Rainer M. (szerk.) 2022: 212.

¹⁹ Uo. 250.

Mitrovits. Zárszavában Kalmár Melinda tulajdonképpen csatlakozott ehhez a felvesztéshez, amikor a klasszikus intézményi-strukturális modellektől való eltávolodást javasolta. „[A] kelet-közép-európai rendszerek mindegyikére *mindvégig alapértelmezettnek tekinthetjük-e* a Kornai János (egypártrendszert, tervgazdaságot, általában a klasszikus jellemzőket kiemelő) *archetipikus modelljét*” – kérdezte, mert „ha igen, akkor ez azt jelenti, hogy alapvetően ezen belül kalkulálunk módosulásokkal, de elfogadjuk a meghatározó keret lényegi változatlanságát. Vagy: megfordítjuk az értelmezői logikát, és feltesszük, hogy az érintett országok egy részében olyan jelentős módosulások/elmozdulások mentek végbe néhány évtized alatt, hogy ez a fajta modellezés mindezt már nem tudja eléggé érzékeltetni. Nem mutatja ugyanis, hogy a változások milyen mélységig mentek el, s hogy milyen mértékű rendszerátalakulási fordulatokat készítettek elő.”²⁰

c. A szovjet típusú politikai rendszerről szóló bevezető előadásában Gyarmati György annak mintegy másfél tucat – strukturális és tapasztalati – jellemzőjét sorolta fel, majd így foglalta össze mondandóját: „A szovjet típusú rendszer Magyarországra oktrojált/adaptált évtizedeit a diktatórikus pártegyeduralom alapképletének változatlansága közepette több, rapszodikusan újra igazított és különböző mértékben változó modelltranszfer egymásutánja töltötte ki. Tendenciáját tekintve az egyszerre offenzív és anarchisztikus terroruralomtól – mely önbénulásba és összeomlásba torkollott – egy közvetlen védhatalmi intervencióval restaurált diktatúrán át a konszolidált és a társadalmat teljes körűen államosító, pártdominancia alá fegyelmező autoriter modell intézményesüléséig pulzált a térfogata. A *terroruralom* néven nevezésétől annak *autoriter uralmi rend*é konszolidálásáig rajzolható elmozdulással társadalomtudományosan valamiképp értelmezhetőbbé tehető a politikai publicisztika szóhasználatából megörökölt *kemény*, illetve *puha diktatúra* metafora.”²¹ Pető Andrea vitatta az „oktrojált” jelleg mint domináns elemzési keret létjogosultságát, azt javasolva, hogy a történetírás „a strukturális és geopolitikai tényezők mellett az emberek tevékenységének hatását (»agency«) is elemezze a történelmi folyamatokban”.²² A „hatalom gyakorlása, a politikai rendszer vizsgálata az egyes intézményi kulcspozíciókban lévő ún. közvetítők nélkül nem teljes. Ők azok, akik a szovjet megszállók és a magyar intézményrendszer között kommunikáltak, értékeket közvetítettek, változtatták a viselkedésüket és nézeteiket a különböző hatalmi konfliktusokban.”²³ Felhívta a figyelmet a korábbi időkkel (így a Tanácsköztársasággal és a Horthy-korszakkal) való intézményi, jogi és személyi folytonosságra, amelyet a magyar baloldali gondolkodás kontinuitásában, a korai Horthy-éra antidemokratikus törvényhozásában és a szovjet rendszer kiépítésében szerepet vállalók személyes felelősségében konkretizált. A folytonosság abban a tekintetben is teljes volt, hogy mindkét korszak kizárta a nőket a politikai hatalomból.

²⁰ Uo. 338.

²¹ Uo. 181.

²² Uo. 186.

²³ Uo. 184–185.

Ugyancsak kontinuitás volt a vezérfonala Csizmadia Ervin politológus vitázó hozzászólásának, aki megkérdőjelezte magának a szovjet típusú rendszer kifejezésnek a helyességét. „Annyira diszkontinuus rendszerről van-e szó, mint azt sokan gondolják, s nem éppen arról, hogy a szovjet típusúnak tekintett rendszer valójában *magyar típusú*, azaz az új rezsim nem választható el hermetikusan a korábbi (és tőle látszólag mindenben különböző) rendszerektől”? – kérdezte Csizmadia. Ehhez hozzátette: azért sem tartja jónak az elnevezést, mert „a geopolitikai szituációnak csak az egyik játékosát” veszi figyelembe, másokat – a Nyugatot – nem. „Ha mindkét releváns tényezőt együttesen szemléljük, akkor a magyar rendszer e két komponens függvényében alakul, és egyáltalán nem mondhatjuk, hogy a rendszer *végig* szovjet típusú lenne. Éppen ellenkezőleg. Egy merőben »vegyes« rendszerről – és azon belül társadalomról – van szó.”²⁴ Tisztán szovjet függőségről csak a 70-es évek elejéig beszélhetünk, a következő évtizedben ez kettős (szovjet-nyugati), a nyolcvanas évek közepétől pedig egyértelműen nyugati. Csizmadia Ervin itt hivatkozott többek Böröcz József a kilencvenes évek óta többször hangoztatott függőségi elméletére, amely egyébként a mai baloldali társadalomkritika történeti elemzéseinek is (egyik) alapelmélete.²⁵

d. Földes György a Kádár-korszakról, kádárizmusról szóló előadásának több megállapítása vitát váltott ki, mint például az, hogy Kádár „államférfiként tevékenykedett és cselekedett”.²⁶ Ezeket most mellőzöm, csupán egyetlen vonatkozást emelek ki. Földes úgy vélte, hogy a Kádár-korszakban lehetséges akár rendszerszinten *magyar modell*ről beszélni. A „társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokat, intézményrendszert érintő változásokat, amelyek csak vagy leginkább Magyarországot jellemezték a szocialista országok katonai és gazdasági szövetségi rendszerén belül”, a következőkben sorolta fel: „a párt és az állam működésének szétválasztása érdekében tett lépések; az állam és állampolgár, illetve a gazdasági és társadalmi aktorok közötti viszonyok depolitizálása, kiegyenlítése; a csoportérdek beiktatása az egyéni és a társadalmi érdek közé; a szövetkezeti és vállalati önállóság; a politikai rendőrség politikacsináló szerepének korlátozása, megszüntetése; a magán- és kistulajdon létének elfogadása; a második gazdaság legalizálása, integrálása; az autonómiák körének bővítése; a többes jelölés lehetővé tétele a választásokon”.²⁷ Hozzászólásában Horváth Sándor néhány polemikus megjegyzés ellenére²⁸

²⁴ Uo. 192.

²⁵ Böröcz 1993: 74–88. – A világrendszer-szemlélet egy hasonló megjelenését vizsgáltam 1989 kapcsán: Rainer M. 2020: 28–34.

²⁶ Rainer M. (szerk.) 2022: 301.

²⁷ Uo. 297.

²⁸ „Némileg kedvezőbb lenne a helyzet, ha az 1984-es gazdasági reform, illetve a politikai intézményrendszer 1988-ra nagy nehezen elhatározott reformja megtörténik, illetve kifutási időt kap. Így nem volt lehetőség a demokratikus és vegyes gazdaságú szocializmus működőképességének bizonyítására, hogy a versenyképességről ne is beszéljünk” – mondotta Földes (uo.), amire Horváth így reagált: „Ha a magán- és állami tulajdon egymással párhuzamos, mégis szorosan összefonódó működtetéséről van szó a piac erős állami ellenőrzésével, akkor a kínai vagy a mai magyar gazdaságpolitika még min-

alapvetően egyetértett ezzel az állítással, persze nem jelentéktelen különbséggel: „Számomra a [Földes] elemzésében konklúzióként megjelenő *magyar modell* nem a vég, hanem a kezdet: ugyanis a sokszor provinciális (külföldi kutatásokra alig reflektáló), gyakran normatív alapú hazai jelenkortörténet-írás egyik lehetséges kiútját éppen a *magyar modell* jellemzőit vizsgáló történetírásban látom. Más szavakkal abban, hogy miben *más* a mi múltunk?”²⁹ A provinciális jelzőt a konferencián nem kis konsternáció fogadta, pedig Majtényi György felszólalása elég pontosan rámutatott annak egyik megjelenési formájára. „A »modernizáció« vagy a »totalitarizmus« fogalmainak reflektálatlan használata mára jobbra annak a metaforájává vált, hogy a magyar történészek közül ki tekinti ebben a leegyszerűsítő beszédmódban »jónak« és ki »rossznak« az elmúlt rendszert. Ma, különösen a jelenlegi álláspontok csoportosításakor, sokkal több értelme volna e történeti modell alkalmazása helyett inkább makro- és mikroszemléletű elemzésekről beszélni, illetve a nagyobb történetírói iskolák szerint jellemezni az egyes szerzők munkáit. ... A kutatás hangsúlya mindinkább a különböző ágensek (intézmények, csoportok, egyének) közötti kölcsönhatásokra helyeződött, ahol – részben a foucault-i elméletből következően – a hatalom a mindennapi interakciók részeként is értelmezhető, s ehhez kapcsolódó fontos kérdés az autonómiák megléte vagy hiánya.”³⁰

Ami akár kutatási programként is értelmezhető. És – számomra – lehetetlen nem egyetérteni vele.

3. Elfogadva tehát a konferencia ajánlásainak jó részét, megkísérlem összefoglalni a *kádárizmus*ról jó tíz éve javasolt megközelítésemet.³¹ A posztsztálini korszak megértése szempontjából kulcskérdésnek tekintetem, hogy vajon a szovjet típusú rendszer sztálini alapstruktúrái és az akkori társadalmi gyakorlatok megváltoztak-e. A kérdésre adott válaszok körvonalazzák akkori kádárizmusképet, amely nem tartott igényt – azóta sem tart – a definíció rangjára. E válasz fő elemei a következők:

a. A kádári Magyarország uralmi *rendszere nem* különbözött számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam,

dig működőképesnek tűnik; azonban a demokratikus szocializmust sajnos nem tudom elképzelni (legfeljebb úgy, mint az »illiberális demokráciát«), pedig szeretek fantáziálni.” Rainer M. (szerk.) 2022: 324. Földes Kádárról: „A szocializmus, a társadalom, a stabilitás és a nemzeti-társadalmi közmegegyezés védelmében addig halogatta a válságkezelést, amíg késő lett.” Rainer M. (szerk.) 2022: 301. Mire Horváth: „Földes György a rendszer bukását az egyik gyakori magyarázatra, a nómenklatúra hibás kormányzására vezeti vissza, amivel leegyszerűsítve a kommunista vezetők hitelvesztésének modelljéhez kapcsolódik (legismertebb képviselője Stephen Kotkin) – viszont jelzem, hogy számos más koncepció is létezik a rendszerváltásról a nemzetközi szakirodalomban, amire a hazai szerzők sajnos ritkán reflektálnak, pedig lehetne tanulni belőlük.” Rainer M. (szerk.) 2022: 324.

²⁹ Uo. 325. – Horváth fő szervezője volt a 2022. szeptember 1–3. között Miskolcon tartott, *Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?* című konferenciának, amelyen több mint 220 előadó (!) vett részt, lásd <https://kadarizmus.webnode.hu/>

³⁰ Uo. 309–310.

³¹ Rainer M. 2011: 137–148. – A szöveget csupán kis mértékben rövidítettem, és némiképp rendszeresebben közlöm itt, mellőzve a hivatkozásokat.

hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak, a rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása a közbeszédre továbbra is uralkodó volt, ha az erre szolgáló szakapparátusok nem érvényesítették is a korábbi mértékben. Az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök csaknem teljességét. A megtermelt javakat döntően az állami bürokrácia intézményei osztották el újra, a piaci mechanizmusok, autonóm intézmények, a társadalom befolyása mindegyike csekély maradt. Úgy láttam azonban, hogy a változatlan intézményi renden belüli fontossági sorrend megváltozott. Egyes alrendszerek súlya csökkent, másoké növekedett. Csökkent például a kényszerítő és ellenőrző apparátusoké, növekedett az informális egyeztető és koordináló szervezeteké. A hatalmi központ által el- és befogadhatónak tartott különféle társadalmi gyakorlatok, cselekvések határait nem egyszerűen a legfelső hatalmi központ – s útmutatása nyomán a kényszer eszközeivel operáló terrorgépezet – jelölte ki, hanem a szervező bürokratikus apparátus, a maga finomabb technikáival. A klasszikus rendszer³² terrorgépezete nem volt kiszámítható; az *elmozduló* rendszer felügyeleti-ellenőrző struktúrái viszont tagoltabb, bár általában nem éles és nem egyértelmű határokat szabtak. A koordinációs alrendszer több és finomabb információt igényelt és fogadott be, mint a klasszikus rendszerben. Nem csupán az uralmi rendszer hatolt be mélyen a társadalom életébe, hanem fordítva, a társadalom szempontjai, igényei, olykor nyomása is érzékelhetővé vált az elit számára.

b. A Kádár-korszakban a szovjet típusú rendszer utópisztikus céljai (mint a szocializmus, sőt a kommunizmus felépítése) között elfoglalta helyét a *modernizáció* aktuális (az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kialakult) felfogása. Nélkülözötte az offenzív-militáris jelleget, és reflektált a térség történetére is. A modernizáció az egész késő modern korban Közép-Kelet-Európában utak (első, második, *harmadik*, n-edik stb.) közötti választásokkal jellemezhető. Szinte mindegyikhez messianisztikus várakozások társultak. A nyugati kapitalizmust elkerülő, meghaladó, attól eltérő modernizációs ajánlat – ilyen volt a szovjet szocializmus már negyvenes évek közepi *percepciójában* is! – ezért számíthatott bizonyos elfogadottságra, sőt népszerűségre. Csak a modernizáció *kapitalista útját* tagadta, azt igyekezett meghaladni. Hruscsovi szakaszában az aszketikus építő közösség víziója *mellé* belépett a fogyasztó egyén földközeli ígérete. Továbbra is azt állította, hogy a szovjet egy *más modernizáció*. De a fogyasztás révén *kalkulálható*, kiszámítható, mérhető. Igaz, összehasonlítható is, például a nyugati fogyasztás gyakorlatával. A kettőt nehezen lehetett összetéveszteni. A szovjet típusú rendszerek fogyasztója egészében sohasem dönthette el maga, hogy jövedelmét mikor és milyen típusú fogyasztásra fordítja. A bürokratikus koordinátor korlátozta jövedelmét, a bürokratikus koordináció gazdasága korlátozta a kínálatot (vagyis hiányosan termelt), bizonyos típusú fogyasztásokat pedig kizárt. Az eredmények mindig elmaradtak az ígéretektől és a várakozásoktól is, bár a távolság kétségkívül csökkent.

³² Kornai János kifejezése a szocialista rendszer sztálini szakaszára.

c. Az „erőltetett társadalomátalakítás” korának lezárultát (a mezőgazdaság kollektivizálását, a hatvanas évek elejét) követően a magyar társadalom egy iparosodó-modernizálódó társadalom jelenségeit mutatta, az egyetlen jelentős különbséget a vagyon megoszlásának sajátos szerkezete (az állami tulajdon), illetve a viszonylag kisebb jövedelmi különbségek jelentették.

A kádári szakasz kedvezett a sajátos magyar polgárosodásnak. Ez a(z inkább) kispolgárosodás felszíni jelenségekben nyugatosodott (leginkább csak a Nyugaton *trendi* árucikkek gyakoroltak rá vonzerőt), társadalmi gyakorlatában, de magatartásában, mentalitásában sokkal inkább hasonlított a XX. század első felének kispolgárságához. Az elerőtlenedő ideológia normáihoz képest a kispolgárosodás is szemben állt a hivatalos értékrenddel. Az individualizálódás és az árufetiszáló fogyasztás jelenségét eredetileg a bírált kapitalizmus állította elő. A kispolgárosodás azonban mégsem volt ellentétes a rendszer praxisával, hiszen mintája nem az öntudatos, vállalkozó és puritán polgár (de nem is a marxista reneszánsz autonóm közösségekbe szerveződő egyéne) volt, hanem a hierarchikus viszonyokat elfogadó, alkalmazkodó (állami) alkalmazotté. Amire a kádári időszakban a társadalom igen széles tömegei törekedhettek közeli eredmények reményében (persze azért nem mindenki, és nem mindenki egyenlően). A kommunista ideológia a társadalom mindennapi életének mind kisebb részét hatotta át. A felszín alá betekintő vizsgálatok már a szovjet típusú rendszerek végső időszakában kimutatták a régi, olykor erősen tradicionális értékek és ítéletek szívós továbbélését. A kultúra és művelődés történészei rámutattak a kulturális bezárkózást követő nyitásra, a viszonylagos sokszínűsége, ugyanakkor a nyilvános beszéd tabuira, a nemzeti dimenziók elbizonytalanítására.

E tendenciák közül csírájában már több a klasszikus sztálini rendszerben is létezett – így a másodlagos vagy informális gazdaság vagy a fogyasztói attitűd. Kétségtelen azonban, hogy együttesük sokkal inkább a szovjet rendszer posztstálini időszakát jellemzi. Mindez – a terror enyhülése, a társadalmi differenciálódás, a fogyasztói értékrend megjelenése, bizonyos kulturális liberalizálódás, továbbá a hatvanas–hetvenes években a nyugati modernizáció néhány számszerű mutatójában elért eredmények – minden szovjet típusú országban megfigyelhető, még magában a Szovjetunióban is.³³

Az eddigiek (a.–c.) alapján úgy véltem, hogy a kádári Magyarország *intézményeinek rendszere és koordinációs mechanizmusai* nem különböztek számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Nagy különbség viszont, hogy ebben az időszakban a rendszer – ellentétben a folyamatos kríziseket produkáló klasszikus verzióval – Magyarországon *stabilizálódott*. Csökkent a kikényszerített társadalmi mozgások intenzitása. Az uralom a bürokratikus normalizálódás

³³ A racionalizálás vagy piaci reformok rész kérdésében azonban az egyes országok között már viszonylag nagyok az eltérések. De ezek igencsak relatív különbségek. A magyar reformfolyamat (1953–1988) valóban egészen különlegesnek tűnik. Magam is így véltem, de már akkor kiegészítettem azzal, hogy „az államgazdaságon élősködő, azt fellazító, a mindennapi életben mindenütt jelen lévő informális gazdaság a mából visszatekintve sokkal jelentősebbnek látszik, mint az első gazdaságba nehézkesen beépülő piaci elemek”.

fázisába került. A kádári Magyarország rendszere poszttotalitárius – változatlan struktúrák, változatlan potenciálok, más működési módban. Kádár hozzájárulása – egészíteném ki mindezt ma –, vagyis a kádárizmus ebből a szempontból csupán egy pragmatikus, józan politikus sajátos *uralmi stílusa*.

De már akkor is úgy gondoltam, hogy a kádárizmus több, mint egy közepes méretű ország (és annak vezetője) közepesen sikeres elmozdulása a klasszikus sztálini rendszertől. A fenti három szempontot – strukturális működés, ideológiai súlyponteltolódás, társadalomszerkezeti normalizáció – ezért egészítettem ki további hárommal.

d. A kádárizmus *társadalmi tapasztalat, társadalmi gyakorlat és várakozási horizont*. Egyfajta világérzékelés, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak. Térben a viszonyítás alapja az összes szovjet típusú ország; kiemelten a Szovjetunió, és különösen a környező országok: az ötvenes évek közepétől a Kádár-korszak elejéig elsősorban Jugoszlávia, majd mindinkább Csehszlovákia (azon belül is főképpen a szlovák területek!) és Románia. (A nyugatos Jugoszláviával való összevetés ismét fontos lett a hetvenes években.) Viszonyítási pont azonban a Nyugat is. Európában főleg Ausztria és Nyugat-Németország; de főleg az új, ötvenhatos emigráció miatt *Amerika*, vagyis az Egyesült Államok és Kanada is. Az időbeli viszonyítás alfája a *Rákosi-korszak*, létezett azonban az alfa előtti idő is, távoli visszfényként: a *Horthy-korszak*. Ebben a viszonyrendszerben szerepelt az 1956-os pillanat, beválthatatlan és beválthatónak bizonyult ígéreteivel. A fogalmi összehasonlítási háló alapvetően a *kapitalizmus és a szocializmus* fogalmaival operált. Az elsők között azonban megkülönböztette a *múlt-kapitalizmust*, amely a háború előtti Magyarországot és Európát, illetve ha ennek érzékelése egyáltalán kimutatható, például a régi Oroszországot jelentette. A *múlt-szocializmus* a sztálinizmus(oka)t, a *jelen-(vagy létező) szocializmus* a kádári közállapotokat. A jelen-szocializmus természetesen jobb, élhetőbb és emberségesebb a sztálinizmusnál, de sok szempontból meghaladja a múlt-kapitalizmus viszonyait – mindenkinek van munkája (munkahelye), részesül az állami gondoskodás jóléti rendszerei nyújtotta adományokból stb. A *jelen-kapitalizmus* (például ahogy az osztrákok élnek...) persze még jobb – ahhoz viszont Magyarország áll a legközelebb, mindenesetre közelebb, mint a „táborból” bárki más. Ezekben a meglehetősen egyszerű összehasonlításokban domináltak az anyagi életszínvonal-mutatók, de azért helyet kaptak benne más értékek is, így az utazás lehetősége vagy a nyugati tömegkultúra termékeinek elérhetősége és fogyaszthatósága, ami bizonyos választási szabadság fontosságára vall. Kádár János leegyszerűsített ideológiáján alapuló jellegzetes retorikája ugyancsak nyomott hagyott ezen a világérzékelésen: tér-, idő- és fogalmi összevetésekben az átlagember sorsa, helyzete jelent meg. A Kádár-kori diskurzusokban ezt az *átlagot munkásembernek, dolgozó embernek* nevezték. Az ő életviszonyait kell egybevetni térben, időben, rendszerben társaiéval. A sokrétű egybevetés nyomán kialakult eredmény summája a *nálunk (most) viszonylag jobb, mint...* formulával jellemezhető kádárista közérzet.

e. A kádárista közérzet *magának* a kádárizmusnak mint társadalmi gyakorlatnak a terméke, és mint ilyen, dinamikus jelenség. *Távolról* sem jellemzi az egész Kádár-korszakot. A *kialakulás* időszakának sajátos közérzetét többen is megkísérelték jellemezni. Bibó István egy „kiábrándult, rezignált vezetés” és egy „kiábrándulttá, cinikussá váló” társadalom kiegyezésének *érzületéről* (s nem kiegyezéséről) beszélt. György Péter a hallgatások konszenzusában találta meg a legjellemzőbb vonást. Kende Péter szerint az 1956-os trauma feldolgozása, a kapituláció, beletörődés, belenyugvás alakította ki a viszonylagosság világérzékelését – talán *ez a feldolgozási folyamat a korai kádárizmus közérzete*. A kora kádárizmus közérzetének elképzelhető más leírása is – ez pedig a periódus irodalma, művészete, közte a nagyon fontos filmművészet.

A kádári közállapotokat méltányoló viszonyítási hálózat akkor kapta meg *túlnyomórészt* pozitív töltését, amikor anyagi alapjai megrendültek, s mindez érzékelhetővé is vált. A kádárista világérzékelés egyben a leszakadástól, a süllyedéstől való *szorongás*. A *bármikor rosszabbra fordulhat* életérzése. Pontosan ez tette *végképp, visszamenőleg* a helyére az egész Kádár-korszakot: a rendszerváltozás és a transzformációs válság bizonyossága. Az anyagi alapok immár véglegesen és bizonyosan erodálódtak, a süllyedés már nem szorongás, hanem maga a valóság. A kádárista percepció valójában a kilencvenes években öltött alakot, visszamenőleg fixálódott igazán. Mint jelentős részben utólagosan kialakult életérzést, az emlékezet konstrukciós folyamatai alakították.

f. A kádárizmus rendszerelműködésén, uralomgyakorlási stíluson és közérzeten túl *interakció* is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése. Lényege, hogy a formális szabályozás, az intézmények és az ideológiából leképezett normák látható világa mellett létezett egy inkább csak érzékelhető második viselkedés-, magatartás- és attitűdvilág, amely ugyancsak keretezte és szabályozta a társadalom létét. A latens keret saját nyelvet hozott létre, amelynek fontos alkotóeleme a hallgatás (nem beszéd), s amelyben semmi sem egészen azt jelenti, mint amit a formális (hivatalos) nyelvben jelent. A keretben mozgó egyének, csoportok és intézmények a formális szabályozó és közvetítő mechanizmusok mellett (és mindinkább *helyettük*) más szabályokat és közvetítőket használtak. A kádári Magyarország történeti útjának és helyének sajátos érzékelése tehát nem csupán közérzetet alakított ki, hanem mintegy *berendezte* a kádári világ nyelvi, intézményi tereit, amelyekben e viszonylagosság közérzületében az informalitás szereplői mozogtak és diskuráltak. A posztsztálinizmus a korábban erőszakkal kialakított koherencia fellazulását hozta, ez a lazulás azonban az 1989-es rendszerváltozásokig soha sehol nem alakult át minőségileg más szerkezetek koherenciájává. Az inkoherencia maga vált összetartó erővé, bár a végső nyomatékot mindvégig a birodalmi erőszak-apparátus biztosította. A kádárizmus ennek volt legkoherensebb, legfinomabban tagolt, relativizmusában legtöbb mozgásteret engedő létezési módja.

Ezt a leírást fő vonalaiban ma is érvényesnek tartom és magaménak vallom. Megtisztelő, ha hivatkoznak egyes elemeire, akár egyetértően, akár vitatva az egészet. De azóta hosszú idő telt el. Helyénvaló tehát, ha magam is kritikusan tekintek

rá. Akkor azzal fejeztem be a fejtegetést, hogy a kádárizmus „ma is ellenáll az utólagos meghatározásoknak, mert a maga idejében sem tudta senki, mi is voltaképpen; több-e viszonylagosságánál, viszonyításoknál, hallgatásoknál, lappangásnál, az informális kivilágainál”.³⁴ Jól hangzott; de őszintén szólva előtte is úgy gondoltam, azóta is úgy vélem, hogy a történeti ágensekről adott mikroléptékű leírások³⁵ többet mondanak a kádárizmusról, mint a fenti összegzések. Abban pedig biztos vagyok – 2022 *vitatott kérdései* szerintem ezt bizonyítják –, hogy a fenti idézet magamtól már régen nem igaz. Elérkezett az ideje az utólagos és tudományos meghatározásoknak. Ez a beszélgetés zajlik, és még sokáig fog tartani.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barna Ildikó – Pető Andrea 2019: Így veszett el a magyar történetírás korlátlan szabadsága. <https://qubit.hu/2019/09/22/igy-veszett-el-a-magyar-tortenetiras-korlatlan-szabadsaga> – utolsó letöltés: 2022. 10. 30.
- Békés Csaba 2019: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991. Budapest.
- Böröcz József 1992: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet* (5. évf.) 18–19. sz. 74–88.
- Gyáni Gábor 2020: A történeti tudás. Budapest.
- Majtényi György 2018: Egy forint a krumplis lángos: A Kádár-kor társadalma. Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Budapest.
- Pető Andrea 2022: Nők a hátszobában az illiberális történeti fordulat után. Kézirat, 2022 (megjelenés előtt).
- Rainer M. János (szerk.) 2022: A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései. Pécs.
- Rainer M. János 2008: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei. Budapest.
- Rainer M. János 2010: A Kádár-korszak 1956–1989. Budapest.
- Rainer M. János 2011: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest.
- Rainer M. János 2018: Századosok. Budapest.
- Rainer M. János 2019: Magyarország szovjetizálása – néhány megközelítés. In L. Balogh Béni (szerk.): *Fejezetek a magyar közigazgatás történetéből 1945–1990*. Budapest. 55–63.

³⁴ Rainer M. 2011: 148.

³⁵ A *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei* és *Századosok* című könyveimben ezzel a megközelítéssel próbálkoztam; töredelmesen be kell ismernem ugyanakkor, hogy a nagyobb történet csábításának sem tudtam mindig ellenállni, mint például *A Kádár-korszak 1956–1989* című könyvecskében vagy a *Magyarország szovjetizálása – néhány megközelítés* című tanulmányban.

- Rainer M. János 2020: 1989: a rendszerváltás régi fogalma és újabb jelentései. In Uő. (szerk.): Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban. Budapest – Pécs. Kronosz, 28–34. (1956-os Intézet Évkönyv XXV.)
- Varga, Zsuzsanna 2021: The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country. Lanham.